

Kunishova Marjona

Samarqand davlat universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati insituti talabasi

Xasanova Mashhura

Ilmiy rahbar: dotsent, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA: ushbu maqolada Alisher Navoiyning lirik asarlarida ilgari surilgan ijtimoiy-axloqiy, siyosiy qarashlar va ularning rivojlanib borayotgan davrimizdagi ahamiyati tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: lirika, g'oya, poeziya, g'azal, ruboiy, qit'a, qasida, devon, tavoze, mustazod, didaktik, himmat, badiiy iniko.

Nizomiddin Amir Alisher Navoiy lirikasi XV asrdan bugungi kunga qadar jahon adabiyoti tarixining eng go'zal sahifalaridan birini tashkil etib kelmoqda. Alisher Navoiy lirikasi, eng avvalo, janrlarning xilma – xilligi va mukammalligi bilan o'zbek poeziyasi tarixida alohida o'rin tutadi. Navoiy tuyuq, ruboiy, fard, muommo, qit'a, qasida, g'azal, mustazod, lug'z, tarjiband, muxammas kabi lirik janrlarda qalam tebratgan. Buyuk mutafakkirning yuksak xizmati faqat o'zbek poeziyasiga ko'plab lirik janrlarni keng joriy qilishdagina emas, balki ana shu janrlardan muhim fikr va g'oyalarning badiiy inikosi uchun foydalandi. O'zining hayotiy masalalarga munosabati, falsafiy – ijtimoiy va axloqiy mushohadalari, gumanistik qarashlarini lirik fonda ifodalash uchun har bir janrning mavjud imkoniyatlarini ishga soladi, ularning ta'sir ko'lamini yanada kengaytiradi. Har bir mavzu va barcha janrda faylasuf shoirning o'ziga xos shaxsiyati va mushohada quvvati, ijtimoiy poeziyasi hamda poetik qudrati nazarga tashlanib turadi.

G'azal – Alisher Navoiy lirikasida, nafaqat, lirikasi balki butun ijodida yetakchi o'rin tutadi. Navoiy g'azallari g'oyaviy – badiiy salmog'i jihatidan o'rta asr o'zbek g'azalchiligining eng yuqori nuqtasi hisoblanadi. Navoiy g'azalga ijtimoiy masalalarni olib kirdi, satirik ruhda yaxlit g'azalning yuksak namunalarini yaratdi. Navoiy g'azallarining mavzusi xalma – xil va ularda ilgari surilgan g'oyalar ham turlichadir. Quyida uning axloqiy – ta'limiy g'azallaridan parcha tahlil qilamiz:

Sen o'z xulqingni tuzgil,

Bo'lma el axloqidin xursand.

Kishiga chun kishi farzandi

Hargiz bo'lmadi farzand. [5; 54-55-bet]

Alisher Navoiy bir farzand asrab olgan edi, keyin u yomon odamlarga qo'shilib ketgan. Bu misralar shu haqida. Bu misralarda shoir insonning o'z axloqiga e'tibor qaratishi lozimligini uqtiradi. Boshqalarning axloqidan mamnun bo'lish, ularning qilmishlarini ma'qullash emas, balki, avvalo inson o'zini tuzatishi kerak. Ya'ni inson jamiyatdagi illatlar, kamchiliklardan lazzat olish yoki ularni tasdiqlash o'rniga, o'zining to'g'ri yo'l tutishiga ahamiyat berishi lozimligi ta'kidlab o'tilgan. Darhaqiqat, "dunyoni o'zgartirmoqchi bo'lsang, avval o'zingdan boshla" deb bejizga aytishmagan.

Bundan tashqari Navoiy o'zining g'azallarida insonning sir saqlash fazilati va do'stlikka ehtiyotkorlik bilan yondashish zarurligini uqtiradi:

Do'stlar mahram deb elga roz ifsho qilmangiz,

Boshingizga yuz balo kuch bir paydo qilmangiz. [6, 5-jild, 117-bet]

Bu misralarda shoir insonlarni do'stlariga haddan tashqari ishoni, o'z sirlarini hammaga oshkor qilishdan ogohlantirmoqda. Birinchi misrada har do'st ham sir saqlaydigan inson bo'lavermasligi, o'z sirini ochiq aytish keyinchalik afsuslanishga olib kelishi mumkinligi haqidagi g'oyalar ilgari surilgan. Haqiqatdan, sirni oshkor qilish yoki noto'g'ri odamga aytish kutilmagan muommolarni keltirib chiqarishi mumkin va bugungi kunda ham bu kabi muommolar qulog'imizga chalinar ekan, Navoiyning bir necha asrlar oldin aytilgan fikrlari o'z dolzarbligini yo'qotmaganiga yana bir karra amin bo'lamiz. Zero, har kim sukut qilsa, najot topadi.

"Navodir – un nihoya" devonida g'azallar vafo, sadoqat, fidoiylik kabi oliyjanob tuyg'ular bilan yo'g'rilgan. Yagona inson muhabbati bilan yashash, o'z yoriga sadoqat Navoiy zamonida qanchalar dolzarb bo'lsa, bizning davrimizda esa undan ham muhimroq bo'lgan ijtimoiy – axloqiy masaladir.

Alisher Navoiyning lirik janrdagi asarlari ichida ruboiy ham alohida ahamiyatga ega. Shoir ruboiylarida falsafiy salmog'ni oshirdi, ruboiyga hayotiy muommolarni kiritib, turmushga yanada yaqinlashtirdi. Navoiyning "G'aroyib us – sig'ar" devoniga 133 ta ruboiy kiritilgan. Ruboiy mavzularining xilma – xilligi, chuqur g'oyaviy mohiyati bilan kitobxon diqqatini o'ziga tortmay qo'ymaydi. Alisher Navoiy ruboiylarining aksariyati jamiyat hayotining muhim masalalari taqozasi bilan yuzaga kelgan bo'lib, ularda

mutafakkirning ijtimoiy – falsafiy mushohadalari asosiy o‘rin tutadi. Navoiyning quyidagi ruboiysiga e‘tibor qarataylik:

O‘lsam, yasamang bunda mozorimni mening,

Yo‘qlab elting jismi figorimni mening.

O‘tru chiqarib ahli diyorimni mening,

Quyida qo‘ying tani nizorimni mening. [7; 403-bet]

Ruboiyda o‘z yaqinlari va yurtidan ayrilgan insonning g‘amgin kayfiyati, ahli diyoriga intilishlari samimiy va erkin aks etgan. Shoirning bu ruboiysini “o‘zga yurtda shoh bo‘lguncha, o‘z yurtida gado bo‘l” maqoli bilan mazmun jihatdan yaqinligini ko‘ramiz. Darhaqiqat shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda yashar ekanmiz, taqdir taqozasi bilan musofir bo‘lgan, o‘z yurtini tashlab o‘zga yurtlarga ishlash, o‘qish uchun ketgan insonlar bor. Ularning dardu – iztiroblari, vatan sog‘inchini yurakdan his etishini o‘ylar ekanmiz, Navoiyning ushbu ruboiysida keltirilgan fikrlarning tag ma‘nosini, falsafiy qarashini anglab yetamiz. Shoir qalamiga mansub “Nazmul – javohir” asarida didaktik va axloqiy qarashlar o‘z aksini topgan, uning tarkibidagi aksar ruboiylarda inson odobi haqida o‘z o‘ylarini bayon etadi. Haqiqiy insonning asosiy fazilatlari to‘g‘rilik, sadoqatlilik, beozorlik, shirinsuhanlik va xushxulqlilik ekani haqidagi fikrlar shoir ruboiylariga izchillik bilan singdirilgan.

Tuzlukta tarab behada andoza durur,

Kim rosti durur, yuzi aning toza durur. [8; 46-bet]

Yuqorida keltirilgan parchada Navoiy inson xulq - atvoridagi to‘g‘rilik va egrilikni taqqoslab, rostgo‘ylikning inson hayotidagi ahamiyatini ta‘kidlaydi. To‘g‘rilik va rostgo‘ylikda cheksiz zavq va tartib mavjud, kim rostgo‘y bo‘lsa, uning yuzi pok va nurafshon bo‘ladi degan mazmun musajjam. Ushbu ruboiyda Navoiy insonlarni rostgo‘ylikka chorlab, egrilik va yolg‘onchilikning inson hayotiga salbiy ta‘sirini ko‘rsatadi. Rostgo‘y insonlar pokiza va hayrli yuzga ega bo‘lib, to‘g‘ri yo‘ldan yuradilar, yolg‘onchilar esa adashib, haqiqat yo‘lidan uzoqlashadilar. To‘g‘rilik va rostgo‘ylik barcha davrlar uchun birdek muhim bo‘lgan fazilatdir.

Alisher Navoiy ijodida qit‘a janri ham alohida ahamiyatga ega. “Xazoyinul – maoniy” devonida 210 ta qit‘a keltirilgan. Navoiy qit‘alari umumiy mavzularga ya‘ni ijtimoiy hayotning masalalari falsafiy – didaktik harakterdagi muommalarga bag‘ishlangan. Bunday she‘rlarda ilgari surilgan masalalarning aksariyati uzoq davrlar mobaynida tafakkur ahlini o‘ziga jalb etib, ko‘pgina mulohazalarga sabab bo‘lgan va ko‘p

zamonlarning hamma millat kishilari uchun ham taaluqli bo'lgan falsafiy harakterdagi masalalardir. Qit'a janrida axloqiy – tarbiyaviy mavzu muhim o'rin tutib, shu bilan bog'liq alohida baytlar bor. Navoiy yigitlik davrini kishilik umrining takrorlanmas bahori deb hisoblaydi. Navoiy qit'alaridan birida qarilarning ko'ngli nozik bo'lishini, ularning qalbiga ozor yetkazib, odobsizlik qilmaslikni ta'kidlaydi.

Qarilar xotiri nozuktur, ey tiftl,
Shikastidin qilib vahm, o'lma gustox.
Unuttungmuki atfol o'ynag'onda,
Sinar oz mayl ko'rgandin quruq shox. [7, 387-bet]

Shoir aytmoqchiki, keksalarning ko'nglini olish, ularga xizmat qilish odob belgisi. Shoirning bu mulohazalari bugunning eng dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Keksalarni e'zozlash, ularni hurmat qilish, ko'ngliga mamnunlik kayfiyatini uyg'ota olish har birimizning asosiy vazifamizdir.

Navoiy zamonasining ulug' mutafakkiri sifatida qit'alarida adolatli shoh, ota – ona hurmati, ilm – ma'rifat egallash, yaxshi axloq egasi bo'lish, yomonlik va yomonlardan uzoq bo'lish singari mavzularni qalamga oladi. SHubhasiz, bunday qit'alar markazida barcha zamonlar uchun birday orzu bo'lib kelgan komil inson g'oyasi turadi. Shoir "Hukamo qalbining tarjimasi insoniyat bobida" nomli qit'asida komil inson uchun uch narsa muhimligini e'tirof etadi. Bular: tavoze, kamtarinlik va kechirimli bo'lish hamda bergan hadyasini minnat qilmaslikdir.

Tavoze yaxshi, ammo yaxshiroqdir,
Agar da'b etsa ani ahli davlat.
Erur ham avf xo'bu- xo'broq u,
Ki, zohir bo'lg'ay el topqanda qudrat.
Ato ham turfa ishdur turfaroq bil,
Agar yo'qdur aning yonida minnat.
Har kim insoni komil debdur ani,
Ki bo'lg'ay zotida bu necha hislat. [4]

Navoiyning insonparvarlik konsepsiyasi uchun harakterli bo'lgan g'oyalari uning lirik she'riyatida yakdillik bilan qo'llangan. U xalqlarning irqiy hamda diniy tafovutlaridan

qa'ti nazar, do'stligi va ittifoqdoshligini ta'minlashga, mustahkamlashga qaratilgan lirik asarlari diqqatga sazovordir.

Men tilab husn vale,
Shoh tilab aslu - nasab.
Menga luli bilan hindu,
Anga qo'ng'irotu - qiyot. [7]

Shoirning zamon va zamon kishilari haqidagi fikr va mulohazalarini to'g'ridan – to'g'ri ifoda etgan she'rlari o'z mohiyat e'tibori bilan faqat Navoiy ijodiyotiga emas, balki umuman o'zbek poeziyasi tarixida ham ijtimoiy lirikaning nodir namunalari hisoblanadi. Davr va davr kishilari uchun xos bo'lgan umumiy nuqsonlarni yo'qotish borasidagi fikrlari ham o'z aksini topgan.

Navoiy lirikasida muhim o'rin tutgan masalalardan biri bu himmatdir, u ma'naviy – axloqiy kategoriya sifatida ko'zga tashlanadi, haqiqiy himmat egasi bo'lgan inson harakterining fazilatlarining uning boylig va mansabga munosabatida ham yorqin namoyon bo'ladi. Navoiy fikricha inson erkini chegaralashga, uning mustaqilligini mahv etishga sabab bo'luvchi har qanday dabdaba va mansabdan voz kechish lozim. Himmatning muhim qirralaridan biri insonning insonga muhabbati, munosabatida namoyon bo'ladi. Muhtojlarga muruvvat va e'tibor, ojizlarga g'amxo'rlik haqiqiy himmat egasi uchun xos fazilat hisoblanadi.

Kimki bir ko'ngli buzug'ning xotirin shod aylagay,
Oncha borkim, Ka'ba vayron bo'lsa, obod aylagay. [6, 326-bet]

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy qanoat, himmat, sabr kabi fazilatlar vositasida insonni yaxshi axloq va ibratli hayotga tashviq etadi. Navoiy ulug'ligi shundaki, u lirik asarlarida inson haqida fikr yuritadi. Bu fikr doirasi esa har qanday milliy, diniy va mafkuraviy hududlarni yorib chiqadi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shuhrat Sirojiddiniv, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov. Navoiyshunoslik/ darslik. –T.: "Tamaddun", 2019.
2. Salohiy. D. Navoiyshunoslik, Alisher Navoiy g'azallarini sharhlab o'qish. 2019.
3. Navoiy nazmiyoti: pedagogika institutlarining o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi uchun o'quv qo'llanma/ D. Salohiy – Samarqand: Zarafshon 2013.

4. Husniddin Eshonqulov, K.Vohidov, O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma _ T: O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
5. Alisher Navoiy. Qaro ko'zim/ Tuzuvchi: M.Raxmatullayeva. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va sa'nat nashriyoti, 1988. – 54-55-betlar.
6. Alisher Navoiy. (1990). Xazoyin ul-maoniy: Badoe' ul-vasat. Toshkent:Fan. (Mukammal asarlar to'plami, T. 5), 117-bet.
7. Alisher Navoiy. (1990). Xazoyin ul-maoniy: G'aroyib us-sig'ar. Toshkent:Fan. (Mukammal asarlar to'plami, T. 3), 403-bet.
8. Alisher Navoiy. Nazm ul- javohir. – T.: G'. G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. 46 - bet.